

Umsiedlung baltisaksa mälestus- kirjanduses

Maris Saagpakk

Sissejuhatus

Sakslaste ümberasumine aastail 1939 kuni 1941¹ tõi nii Eesti kui ka Läti Vabariigis elanud inimeste jaoks kaasa suure ja traagilise murrangu. Ümberasumise ja järelümberasumise käigus lahkus Baltikumist peaaegu kogu baltisaksa kogukond, seega ei tähista sõna *Umsiedlung* – ümberasu(sta)mine – mitte ainult paljude üksikisikute kodumaakaotuse traagikat, vaid ka ühe välissaksa kogukonna tegevuse ja olemise lõppu. Sajandeid oli sinne linna- ja kõrgkultuur olnud saksakeelne, saksa keele ja meele mõju meie keelele ja kultuurile tunnetame tänaseni, kuid saksa kogukonda Baltimail enam ei ole.² Õeldu taustal tundub arusaamatu, et vastavat sündmust tähistab saksa keeles sõna *Umsiedlung* ja eesti keeles *ümberasumine*. Neutraalse tähendusvälja-

ga sõna *Umsiedlung* võiks pidada hitlerliku Saksamaa poliitretoorika viljaks, mille eesti keelde ülevõtmise taustaks oli ja on eestlastepoolne ambivalentne hoiak baltisakslaste kollektiivse lahkumise ja selle viisi suhtes. Minejad olid ju vanad vaenlased – baltisaksused, esivanemate rõhujad. Nende lahkumine oli hästi organiseeritud ning maandumine uues kohas ettevalmistatud ja pehme. Paralleelina meenub eestlaste põgenemine Nõukogude vägede eest, sellega seonduvad hirm, kaluri-paadid, tormine meri ja kohanemiskeskused võõrsil. Seega tundub justkui õiglane nimetada *ümberasumist* just nii, käsitades baltisakslaste lahkumist kui vabatahtlikku akti. Selline lähenemine jätab aga tähelepanuta tõsiasja, et baltisakslaste ümberasumise põhjuseks oli reaalne oht nende elule.³

Käesolevas artiklis vaatlen *Umsiedlung*’i kui murrangulise tähtsusega ajaloosündmuse kajastamist baltisaksa mälestuskirjanduses. Analüüsitud tekstide hulgas on ülestähendusisi, mis kirjutatud vahetult pärast ümberasustamist, ja ka hilisemaid tekste. Tähelepanu keskmes on eelkõige ümberasustamise emotsionaalse külje käsitus – kuidas autorid seda sündmust kajastavad, mis neile meenub, mida rõhutatakse, millise hinnangu nad toimunule annavad. Erinevate autorite käsitlustest tuuakse alljärgnevalt esile üldistav koondpilt, mis annab teavet ümberasustamise kui ajaloolise sündmuse tajumises toimunud muutustest ja arengutest nii individuaalses kui ka kollektiivses plaanis.

¹ 1941. a. toimus nn. järelümberasumine.

² Vrd. A. Fr. v. Taube jt.: “Baltisakslaste kui iseseisva rahvagrupi ajalugu lõppes seoses nende ümberasustamisega Hitleri poolt annekteeritud Lääne-Poola aladele.” (A. Fr. v. Taube, E. Thomson, M. Garleff. *Die Deutschbalten – Schicksal und Erbe einer eigenständigen Gemeinschaft.* – W. Schlaw. *Die Deutschbalten.* Langen Müller, München, 2001, lk. 91.)

³ Terminite *Umsiedlung* ja *ümberasumine* küsitavusele on viidanud Dietrich Loeber oma 1972. aastal ilmunud ümberasumise kohta käiva põhjaliku dokumentatsiooni eessõnas (Käesolevas artiklis on järgnevalt kasutatud 1974. aasta kordustrukki: D. Loeber. *Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Sonderforschungsbereich “Skandinavien- und Ostseeraumforschung” an der Universität Kiel. Dokumentation.* K. Wachholtz, Neumünster, 1974) ning Sirje Kivimäe sissejuhatuses *Umsiedlung*’i 60. aastapäevale pühendatud konverentsi kogumikus “*Umsiedlung* 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist” (2000) (S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus. – S. Kivimäe. *Umsiedlung* 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis; Tallinna Linnaarhiiv, Tallinn, 2000, lk. 9). Ajalooliste sündmuste tegeliku tausta retooriliselt leebemaks mängimist võib täheldada ka teiste samal perioodil aset leidnud sündmuste puhul. (Vrd. R. Taagepera. Väliseestlus võrdlevas raamistikus. – Eesti Päevaleht. Mõte. 03.07.2007, lk. 4.)

Ümberasustamisega seonduvad emotsioonid ja hinnangud baltisaksa kogukonnas on muu hulgas olulised ja huvipakkuvad veel ka seetõttu, et seoses 1990-ndail alanud omandivaidlustega järelümberasunute varade küsimuses kerkisid nii ajalehtede veergudel kui ka Riigikogu saalis esile vastakad seisukohad ümberasumise ja järelümberasumise õiguslikust taustast. Küsimuste ring, mis seonduv järelümberasunute varadega, toob selle minivikusündmuse taas otsapidi päevapoliitikasse.⁴ Lugeses Riigikogus peetud omandireformi-teemalisi sõnavõtte ja sellekohaseid internetikommentaare ja ajaleheartikleid, võib arvamuste juures kohati täheldada õelat ja iroonilist alatooni baltisakslaste suhtes. Sellisel hoiakul võib küll olla oma emotsionaalne põhjendus, kuid objektiivselt ei saa seda siiski pidada. Indrek Jürjo, kes on ümberasumise 60. aastapäevale pühendatud artiklis käsitlenud ümberasumisega mitte kaasa läinud sakslaste käekäiku Eestis, võtab selle teema kokku järgmiselt: “Sakslaste küüditamisaktsioon 1945. aasta suvel ja mitme baltisakslase varasem arreteerimine on aga veelkordseks tõendiks, et baltisakslastel ei olnud Saksamaale ümberasumisele tegelikult mingit inimlikku alternatiivi.”⁵ Ning Kalev Kukk on öelnud oma hiljutises artiklis ümberasumise vastukajadest eesti avalikkuses: “Need inimesed, kes Hitleri-Stalini paktiga 1939. aasta sügisel oma kodumaa kaotasid, olid tegelikult esimesteks Teise [m]aailmasõja ohvriteks Eestis.”⁶

1939. aastal esines eestlaste hulgas samuti erinevaid hoiakuid ja arvamusi ümberasujate suhtes. Kuigi baltisakslastest ümberasujad ise oma mälestustes tihti rõhutavad, et eestlased ja lätlased olid sakslaste lahkumise pärast ebakindlad ja hirmul,⁷ annab sel perioodil ilmunud päevalehtedes trükitu tunnistust sellest, et hoiakuid oli erinevaid. Jüri Kivimäe artiklist toleaeegses ajakirjanduses esitatud arvamuste kohta selgub, et mitmetes lehelugudes tervitati ümberasumist kui positiivset sündmust: “Seitsesada aastat oleme püüdnud neist lahti saada, nüüd ometi leidis mees, kes selle ülesandega toime tuli. See rõõmustas kõiki eestlasena mõtlemaid inimesi ja isegi neil oli heameel, kes muidu juhtimisest suurt lugu ei pea.”⁸

Lätis sel ajal valitsenud hoiakute kohta võime lugeda Jānis Stradiņši uurimusest järgnevat: “Toona aga suhtus enamik lätlasi baltisakslaste lahkumisse peaaegu positiivselt, mõned lätlased hüüdsid oma endistele kaasmaalastele koguni “Auf Nimmerwiedersehen” [*mitte-nägemiseni*] järele. Oma osa sellise hoiaku tekkes oli kindlasti ka president Kārlis Ulmanise ja mõnede tema lähikondlaste suhtumisel. See aeg oli lätlaste ja baltisakslaste suhetes kriitiline ning lätlaste hirm hitlerliku Saksamaa ees suurendas tekkinud vastuolusid veelgi.”⁹

Käesolevas artiklis antakse ümberasumise teemal veel kord sõna baltisakslastele endile ning võetakse vaatluse alla *Umsiedlung*’i kajastamine baltisaksa autobiograafilises kirjanduses.

⁴ Vaidlusaluseks küsimuseks on, kas järelümberasujaid tuleks omandireformi seisukohast pidada õiguslikeks subjektideks. See teema on parlamendi ja selle erinevate komisjonide päevakorras olnud korduvalt. Vrd. Riigikogu stenogrammid: www.riigikogu.ee/ems/stenograms/2006/06/m06061418-08.html

⁵ I. Jürjo. Täiendusi baltisakslaste ümberasumise ja Eestisse jäänud sakslaste saatuse kohta NKVD arhiiviallikate põhjal. – S. Kivimäe. *Umsiedlung* 60, lk. 134.

⁶ K. Kukk. Die öffentliche Reflexion über die Umsiedlung und ihre Auswirkungen in Estland. – *Jahrbuch des baltischen Deutschland* 2008, lk. 130.

⁷ Vrd. M. Bernsdorff. 1982? Lebenserinnerungen. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 101, 104. Samuti C. v. Stackelberg. Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist. Olion, Tallinn, 2003, lk. 347. (Originaal: *Verwehte Blätter. Erinnerungen aus dem alten Baltikum*, 1992.)

⁸ J. Kivimäe. Raske lahkumine. – *Looming* 1989, nr. 9, lk. 1244. Tsiteeritud ajaleht on Tänapäev 1940, nr. 2–3, lk. 53. Eesti ajakirjanduse reaktsiooni on uurinud ka Bernd Nielsen-Stokkeby oma artiklis “Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus estnischer Sicht” [“Baltisakslaste ümberasumine eestlaste vaatenurgast”]. (*Baltisches Jahrbuch* 1989, lk. 220–225). Samas väljaandes on analüüsitud ka lätlaste hoiakuid – Adolfs Silde. Die Umsiedlung aus lettischer Sicht [“Ümberasumine lätlaste vaatenurgast”] (*Baltisches Jahrbuch* 1989, lk. 226–233).

⁹ J. Stradiņš. Lettland ohne die Deutschbalten. – W. Schlaw. Die Deutschbalten. Langen Müller, München, 2001, lk. 154. Vrd. ka B. v. Nielsen-Stokkeby (vt. viide 9), lk. 229.

Allikatest

Artiklis kasutatud autobiograafilised tekstid pärinevad Eestist ja Lätist lahkunud baltisakslaste sulest. Paljud tekstid on käsikirjalised ja asuvad erinevates arhiivides või ka perekondade valduses, samuti on kasutatud nii kogumikes kui ka eraldi trükistena ilmunud tekste ja tekstikatkeid. Tihti on nii, et trüki avaldatud mälestuste autorid on kas silmapaistvad ühiskondliku elu tegelased või tuntud aadliperekondade liikmed (või mõlemat). Kuna antud artikli eesmärk on analüüsida mälestuste baasil baltisaksa kogukonna kollektiivset kuvandit ümberasustamisest, võimaldab avaldamata mälestuste kaasamine autorkonda seisuste koha pealt avardada. Kasutatud on ka mälestuskatkeid, mis anti välja 1942. aastal Heinrich Bosse¹⁰ koostatud kogumikus “Der Führer ruft” (“Füürer kutsub”). Kogumiku kõnekas pealkiri viitab tugevale ideoloogilisele kallutatusele ja eeldatavasti valis koostaja sinna tekstid, mis ei vastandunud ametlikule hoiakule. Seega tuleb rõhutada, et nendes tekstides esitatud hoiakute laiendamine tervele baltisaksa kogukonnale võib olla küsitavam kui keskmise muu mälestusteksti puhul. Teisalt peab aga silmas pidama, et mälestusteksti autor on kirjutamise ajal alati vastava ajahetke valitsevate ühiskondlike ootuste ja arvamuste mõjuväljas ning mälestustes kirjapandu peegeldab eelkõige autori nägemust. Kahjuks ei leidunud Bosse kogumikule lisaks samast ajast piisavalt tekste, millega võrrelda mainitud kogumikus ilmnevaid hoiakuid.

Autobiograafilisi tekste allikmaterjalina kasutades kerkib alati esile küsimus autobiograafia kui kirjandusžanri piiridest. Ja olgugi, et autobiograafiliste tekstidega on läbi aegade tegelnud hulgaliselt mainekaid kirjandusteadlasi, tuleb tõdeda, et terminile endale – “auto-

biograafia” ehk eesti keeles “iseenda elu kirjeldus” – ei olegi palju juurde lisada. Autobiograafia kui žanr on niisama mitmekülgne ja värvikas kui inimesed ja nende elud. Nii võib eluloo valada põhimõtteliselt ka poeemi või draamateksti vormi, sest senikaua, kuni autor toob selles lugejani iseenda elu, võib teksti käsitleda autobiograafilise tekstina. Mainitud äärmusi käesolevas artiklis kasutatud tekstide hulgas küll ei ole, kuid tekstid erinevad siiski üksteisest palju nii haarde kui ka stiili poolest. On n.-ö. terviklikke autobiograafiaid, milles antakse ülevaade kõigest kogetust, alates sünnist kuni kirjutamise hetkeni. Kasutatud on aga ka tekste, mis käsitlevad lühemaid eluperioode. Nimetagem neid vähem pretensioonikalt – *mälestustekstideks*. Arusaam, mis sugune peaks olema üks elatud elu tõe(li)ne kirjeldus, varieerub ajastu, isiku ning tema poliitiliste ja religioossete hoiakute järgi. Kirjandusteadlased räägivad autobiograafilistest tekstidest eelkõige kui *lugudest*, milles on tugev annus fiktsiooni. Kuid see on siiski vaid kitsama ringi argumentatsioon. Laiem lugejaskond – n.-ö. “mitteprofessionaalsed” lugejad – otsib autobiograafiatest elutõde ja naudib mälestustes pakutud võimalust piiluda “kardina taha”, heita pilk võõrasse ellu. Viimasel ajal Saksamaal palju mälu-uuringute ja kirjandusteaduse seostest kirjutatud. Astrid Erll on sel teemal väitnud järgmist:

“Teoreetiliselt saab küll näidata, et fiktiivsete maailmade esitamine erineb reaalsete maailmade omast. [– – –] Empiiriliste interpretatsioonikogumite tegelikke retseptiooni-strateegiaid vaadeldes võib aga väita, et teoorias postuleeritud lõhe fiktsiooni ja reaalsuse vahel ületatakse ning kirjandustekstidel on mäluksuuride kujundamisel oluline roll.”¹¹

Seega võib öelda, et ühest küljest on igas autobiograafilises tekstis olemas teatav reaktsioon ühiskonnas valitsevatele küsimustele ja

¹⁰ Heinrich Bosse (1907–1996), *dr. phil.* 1931–1933 õpetaja Riias, ajakirja *Baltische Monatschrift* toimetaja 1933–1939, ümberasumise ajal pressi- ja propagandateenistuse juhataja, pärast sõda töötas õpetajana. (Vrd. J. v. Hehn. *Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte*. J. G. Herder-Institut, Marburg–Lahn, 1982, lk. 101.)

¹¹ A. Erll. *Literatur als Medium des kollektiven Gedächtnisses*. – A. Erll, A. Nünning. *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Theoretische Grundlegung und Anwendungsperspektiven*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2005, lk. 263.

hoiakutele, hetkel aktuaalsetele teemadele. Teisalt aga mõjutavad autobiograafiad just neid samu hoiakuid ja teemasid, tuues esile uusi ja/või kinnistades vanu vaatenurki ja arvamusi.

Ümberasumise kujutamine baltisaksa mälestuskirjanduses

Tänapäeval võime öelda, et ümberasumine lõpetas baltisaksa kogukonna kui ühe rahvusvähemuse eksisteerimise. Baltisakslased pidasid küll traditsioone ja ühtekuuluvust väga oluliseks ja elasid aktiivset seltsielu, kuid väljaspool Baltikumi sündinud hilisemad põlvkonnad on saanud vanemate ja vanavanemate noorusmaailma ja “vanade head aegadega” tutvuda siiski vaid baltisaksa kirjanduse ja vanemate inimeste räägitud lugude abil. Baltisaksa kogukonda polnud võimalik lahutada maast, kus olid välja kujunenud sellele saksa rahvakillule iseloomulikud jooned. Kuigi baltisakslaste maailmapildile mõjus laastavalt ka nende kui ühiskonnas väljavalitute ja kõrgkihi staatuse vankumalöömine pärast Eesti ja Läti Vabariigi süüdi, suudeti sõdadevahelisel perioodil siiski uued mängureglid teataval määral omaks võtta ja nendega kohaneda. Ümberasumine oli aga

lõplik ja totaalne, see oli sündmus, mis muutis kõigi siitlänute elu. Seetõttu omandab *Umsiedlung* baltisakslaste mälestustes biograafilise katkestuse tähenduse.¹² Et katkestust kogeti kollektiivselt, siis leiame mälestustekstides selle sündmuse kirjeldustest sarnaseid kujundeid ja rõhuasetusi. Üldjoontes käsitlevad baltisaksa autorid ümberasumist kui ääretult traumaatilist kogemust, sellega seonduvate tunnete kirjeldamiseks valitakse muu hulgas selliseid sõnu nagu *lõpp*, *surm*.¹³ Sündmuse üldise hinnangu suhtes ei erine vahetult pärast ümberasumist kirjutatud tekstid hiljem kirja pandutest.¹⁴

Nagu eelpool öeldud, torkas baltisakslaste mälestusi lugedes silma teatavate ühiste selgitusmuustrite ja kirjelduste kordumine. Ümberasumise aegu kirjutatud tekstides rõhutatakse hitlerlikku retoorikat üle võttes “uusi ülesandeid”, mis baltisakslasi eesootavat. Hilisemates tekstides kohtab sageli argumentatsiooni, et baltisakslaste kui kogukonna püsijäämine Baltimail oli Teise maailmasõja eelõhtul Eestis ja Lätis aset leidnud poliitiliste ja ühiskondlike arengute tõttu nagunii küsitavaks muutunud. Avamaks nende hoiakute tagapõhju, püüan järgnevalt autobiograafiliste tekstide toel välja tuua baltisakslaste suhtumisi vahetult ümberasumisele eelnenud eluperioodi kohta.

¹² Mõistet “katkestus” kasutab biograafilises kontekstis Ene Kõresaar eestlaste elulugusid käsitlevas uurimustöös “Elu ideoloogiad”. Vrd. E. Kõresaar. *Elu ideoloogiad*. Greif, Tartu, 2005, eriti ptk. “Katkestus kui kogemus ja kultuur: Nõukogude okupatsiooni tõlgenduslikust repertuaarist”, lk. 69–110.

¹³ Tallinna ärimees Etienne Gahlnbäck (1903–1982) räägib lahkumisest, mis võeti ette “raske südamega”. Ta ütleb enda ja oma saatusekaaslaste kohta: “See oli väga raske aeg nii meie kui ka enamuse teiste jaoks, kes nüüd oma armastatud kodumaalt lahkuma pidid.” (E. Gahlnbäck. *Aufzeichnungen aus meinem Leben und dem der Familie Gahlnbäck*. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, 1981, lk. 8.) Konrad von zur Mühlen (1868–1945), Saksa praostkonna praost Eestis väljendub veelgi emotsionaalsemalt: “See [ümberasumine] oli kui üks suur suremine.” (K. v. z. Mühlen. *Mein kirchliches Erleben*. – H. v. Wistinghausen. *Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten*. Konrad Weissenhorn, 1993, lk. 197.) Vrd. ka Stella Thomson (1899–?): “Eesti, meie jaoks oled Sa kadunud.” (S. Thomson. *Erinnerungen an mein erstes Leben – die Zwischenkriegszeit in Estland*. – H. v. Wistinghausen. *Zwischen Reval und St. Petersburg*, lk. 359.)

¹⁴ Heinrich Bosse kogumikust “Führer kutsub” (1942) leiame samalaadseid hoiakuid. Nii kirjutab näiteks üks baltisakslane: Nüüd on kodumaa üks lõplikult sulgunud.” (Karl-Siegfried von Fircks: “Bauern brechen auf.” (“Talupojad lahkuvad”) – K.-S. v. Fircks 1942, lk. 57.) Meeldesööviva pildi loob ka üks ema, kes kirjeldab viimast kohvijoomist enne ärasõitu. Ta oli, hoolimata juba pakitud kohvritest ja tühjaks kantud majast, püüdnud laua kaunilt katta, puhta laudlinaga. Siis aga: “Poisid jõid kohvi. Aga see loksus neil üle tassiaäre. Üks nire voolas laualt tolmusele põrandale. Nii see seal vaikselt, tilkhaaval tilkus. Laudlina oli täiesti määrdunud. Küllap värisesid poiste käed veel raskest tassimisest. Või oli see ükskõiksustunne: miski pole enam tähtis. Ei osatagi enam korralikult kaetud laua ääres süüa.” (Anna Margarete von Radecki: “Als die Packer kamen.” (“Kui pakkijad tulid”) – A. M. v. Radecki, 1942, lk. 87.)

Baltisakslased ja natsionaalsotsialism

Ümberasumine oli suur šokk. Osa baltisaksa kogukonnast oli lootnud, et neil õnnestub Natsi-Saksamaa abiga oma positsioone Baltikumis parandada.¹⁵ Jürgen von Hehn kirjutab oma käsitluses, et baltisakslased olid pärast Vene keisririigi kokkukukkumist ja 1917. aasta Oktoobrirevolutsiooni “sunaanud oma poliitilised lootused Saksa keisririigile ja püüdes selle poole, et saada Saksa riigi osaks”¹⁶. Seoses ümberasumise väljakuulutamisega sai baltisakslastele selgeks, et Hitler ei kavatse nende kodumaad kaitsta. See oli baltisakslastele muidugi kibe pettumus.

Baltisakslaste autobiograafilistes tekstides toimub natsionaalsotsialismi puudutavates küsimustes kirjutamisajast lähtuvalt tuntav muutus. Esmasele vaimustusele¹⁷ järgneb pärast sõda pigem mõtlik hoiak.

Läti ajaloolane Raimonds Cerūzis kirjutab oma doktoriväitekirjas, et baltisakslased kaldusid pärast Hitleri võimuletulekut üha rohkem ja rohkem natsionaalsotsialistliku meelsuse poole.¹⁸ Ta kirjeldab baltisakslaste kahevahelolekut, kui nad ühest küljest pelgasid konflikte Läti Vabariigiga, kus nad elasid, teiselt poolt aga oli nende positiivne hoiak Saksamaa suh-

tes “liiga tugev, et seda mitte väljendada”¹⁹.

Viite toetusest Hitleri ideedele leiame näiteks Tartu Ülikooli romanisti ja juristi Gregor von Glasenappi (1855–1939) autobiograafiast. Oma 1938. aastal kirjutatud elulookirjelduses kirjutab ta vaimustunult Saksamaad haaranud muutustest ja kiidab mehi, kes on nende arengute taga: “Erakordsed ajad nõuavad erakorralist sekkumist; siin olid kaks meest, kes püüdsid Saksamaad äratada: kaks sõpra: Adolf Hitler ja Gregor Strasser, nemad suutsid muutused ellu viia.”²⁰

1942. aastal koostatud ja välja antud mälestustekogumikus on loomulikult kaasatud vaid natsionaalsotsialistliku propaganda retoorikaga kokku sobivad tekstid. Paljud autorid võtavad otsesõnu üle pakutud metafoorid ja lausekujundid ning räägivad oma tekstides “uuest ülesandest”, “võimsast ajast”, “tagasipöördumisest kodumaale”. Ümberasumise põhjenduseks tuuakse “Saksamaa kutse” või “füüreri kutse”, iseenda hoiak toimunu suhtes on “usaldav”. Samuti leiab tekstidest seisukohta, et baltisakslaste ajalooline ülesanne Baltikumis on nüüd lõpetatud.²¹

Lisaks neile ametlikest tekstidest tuttavale väljenditele leiame Bosse kogumikust aga ka tekste, milles kirjeldatakse põhjalikult üm-

¹⁵ Vrd. nt. Siegfried von Bremen: “Paljud meist lootsid vaikselt siiski veel liitumisele *Reich*’iga.” (S. v. Bremen. Erinnerungen. – H. v. Wistinghausen. Zwischen Reval und St. Petersburg, lk. 251.) Vrd. samuti Meinhard Bernsdorff: “[me võisime loota], et pärast Hitleri võimuletulekut muudab [Saksamaa] poliitiline surve meie väikestele ääri-riikidele Lätile ja Eestile meie [baltisakslaste] olukorra soodsamaks.” (M. Bernsdorff. Erinnerungen, lk. 101.)

¹⁶ J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte, lk. 1.

¹⁷ Baltisaksa ajaloolased on baltisakslaste Hitleri-meelsust kommenteerinud järgmiselt: “Natsionaalsotsialistliku propagandaga lihitud ja kinnistatud lause: “Baltisakslased järgivad füüreri kutset tulla Saksamaale tagasi võidetud Ida-aladele täitma uusi ülesandeid,” ja bolševikeohtu mittemainimine ametlikes tekstides viis selleni, et baltisakslaste ühtsust Hitleri kutsel lahkumiseks peeti – eriti neutraalsetes riikides – baltisakslaste täieliku Hitleri-meelsuse tõenduseks. Selline arutluskäik on aga tõene vaid ühe osa nooremate inimeste puhul, kes olid langenud natsionaalsotsialismi mõju alla ja pooldasid radikaalseid lahendusi baltisakslaste riikliku ja rahvusliku kuuluvuse vahelise pingelolukorra lõpetamiseks.” (A. Fr. v. Taube, E. Thomson. M. Garleff. Die Deutschbalten, lk. 90.)

¹⁸ Vrd. R. Cerūzis. The German Factor in Latvia (1918–1939). Political and inter-ethnic aspects. Summary of doctoral thesis. Riga, 2002, lk. 32.

¹⁹ Samas.

²⁰ G. v. Glasenapp Selbstbiographie. 1938. Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakond, f. 49/1, l. 19.

²¹ Kogumiku 137 teksti hulgas on ka üsna originaalse ja kirjanuslikult elegantselt mõjuva lahendusega mälestuskatkeid. Meeldejääv on näiteks vaid kaheleheküljeline mälupilt Carl Klassohnilt, kes kirjeldab, kuidas ta enne ümberasumist veel viimast korda oma korteris vannis käis. Klassohn ütleb, et vannituba oli ainuke veel elamisväärses jäänud ruum, sest ei vanniahju ega vanni saanud kaasa võtta. Kuna tal aga enam polnud küttematerjali, otsustas ta ära põletada oma mälestused, armsad raamatud, oma tööriista- ja maalimistarvete kastid. Ta kirjeldab oma tundeid nimetatud esemete suhtes ja selgitab, miks need asjad olid olnud talle tähtsad. Teksti lõpetab irooniline märkus: “Enne iga uut eluetappi peab oma mälestusi korrastama, ja kui see tegevus toimub kasulikult, siis valdab meeli õnnistav rahutunne.” (C. Klassohn. 1942. Ich bade. – H. Bosse. Der Führer ruft, lk. 91.) ▶

berasumisega seondunud praktilisi probleeme, ootamist ja ettevalmistusi. Need tekstikohad on tänasele lugejale üsnagi huvipakkuvad. Silma jääb, et naised kirjeldavad pigem ümberasumise praktilist külge, mehed pühendavad aga rohkem tähelepanu ideaalide, eesmärkide ja “suure ajaloolise ülesande” selgitamisele.

Kui Bosse kogumiku tekstidele tuua võrdluseks hiljem kirjutatud mälestused selle perioodi kohta, siis võib ootuspäraselt täheldada kriitilisemat hoiakut Hitleri ja tema poliitika suhtes. Ümberasumise ajal kogetu saab hilisema vaateleja teadmiste abil teistsugused varjundid. Kuid ka hilisemate selgituste ja kirjelduste hulgas võib täheldada sarnaste mõttekäikude kordumist.

Mõned baltisaksa autorid tunnevad pärast sõda vajadust selgitada, miks nad natsionaalsotsialismist vaimustusid ning end kaasa tõmmata lasid. Autobiograafilise teksti kirjutamine pakub autorile võimaluse panna kirja oma minevikus allasurutud või muul põhjusel väljendamata jäänud tunded ning õppida aksepteerima enda isikut ja enda lugu kui üht tervikut. Teisest küljest püüdvad autorid ka selle poole, et luua järeltulevatele põlvedele koherentne ja mõistetav pilt enda elatud elust.

Nii leiame näiteks Rakverest pärit Valentine von Krause (1920–2003) mälestustes lõigu, milles autor kirjutab avameelselt ning hilisemaid sündmusi ja hoiakuid arvesse võttes oma osalusest Hitleri-meelses noorterühmituses. Ta kirjeldab, kuidas ta astus noore neiuna sellesse organisatsiooni ning kui põnev see tema jaoks oli:

“Oli tekkinud rahvuslikult meeletatud noorteliikumine. Ja tegelikult oli sellesse kuu-

lumine auasi. [– – –] Baltlased olid oma rahvuse üle muidugi alati uhked olnud, kuid eriti valjusti ei tohtinud sellest teise riigi kodanikuna rääkida. Seepärast tuli ajada asju saladuskatte all, mis tegi kogu loo loomulikult veel põnevamaks. [– – –] Alles küpsemisjärgus inimesel, kel on iseenda, jumala ja kogu maailmaga tavaliselt palju probleeme, on alati suur kiutsatus usaldada end teatava vaimse programmi hoolde, mis annaks juba valmis vastused kõigile küsimustele, et kõigist vastustest kujuneks loogiline süsteem. Ja kui ollakse noor konservatiivses ühiskonnas, siis kõlavad loosungid noortest, kellele kuulub tulevik, mesimagusalt. Ma ei tahagi seda eitada: need kuud, mil olime kantud uuest lainest, olid väga õnnelikud.”²²

Tsiteeritud ridade autor ei ürita maha salata oma toonast meelsust, küll püüab ta aga hilisemale lugejale selgitada, miks ta lasi end vaimustuselainel kanda ja missugused lootused baltisaksa noortel seoses natsionaalsotsialismiga tärkasid.

Ka Margarete von Gersdorff (1889–1974) Vidrikult kirjutab oma “Mälestustes” (“*Meine Lebenserinnerungen*”) sellest, kuidas ta juhtis Läti valitsuse poolt ohtlikuks peetud natsionaalsotsialistlikku naisterühma. Naine peab põhjuseks, miks ta “algelt tõepoolest suurtest ja headest ideedest” vaimustus, seda et “uus natsionaalsotsialistlik Saksamaa hoolitses meie, sakslaste, eest” ning seda polevat seni “mitte mingil viisil” tehtud.²³ Baltisakslaste identiteedi üks kandvaid osi oli alati olnud tugeva seotuse tunnetamine emamaa Saksamaaga. Gersdorff mainib oma tekstis ühe näitena Saksamaalt tulnud toetuse kohta abi Läti baltisakslastest jäänukmõisate valda-

► Wilhelm von Wrangell, kes oli ümberasumise aegu Riiginõukogu liikme staatuses, nimetab oma 1958. aastal kirjutatud tagasivaates *Umsiedlung* üle, kommenteerides kõnealuse kogumiku tekstide suhtelisel positiivset hoiakut, mitmeid põhjusi, millest selline tonaalsus võis tingitud olla. Wrangelli järgi tuleb lisaks tsensuuri mõjule pidada silmas asjaolu, et olles raske ja saatusliku murrangu lävel, püüdsid inimesed muutust enda jaoks positiivsemaks ja julgustavamaks mõelda. (W. v. Wrangell. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland. – Baltische Hefte 1958, 4. Jg. 3. H., lk. 134–165.)

²² V. Krause. Kleine Stadt am Rande der Welt. Wesenberg 1920–1939. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, Bethlehem, 1990, lk. 49.

²³ Vrd. M. v. Gersdorff 1955. Meine Lebenserinnerungen. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 59. Saksamaa oli küll näiteks saksa koole välissakslasi abistava ühingu *Verein für das Deutschtum im Ausland* kaudu ka enne Hitleri võimuletulekut toetanud. Jürgen von Hehn põhjendab baltisakslaste suuremat toetamist Esimese maailmasõja järelmõjuna sakslaste hulgas tekkinud suurema solidaarsustunde tekkimisega, mis ulatus ka üle riigipiiride. Vrd. J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte, lk. 22–36.

jaile.²⁴ Gersdorffi toon on nende keeruliste minevikusündmuste kirjeldamisel trotslikum kui eelpool tsiteeritud Krausel. Kui viimane püüab lugejale oma tegevusviisi hilisema vaateleja positsioonilt selgitada, siis Gersdorffi tekstis on sisemist veendumust rohkem ja vähem valmidust olnud ümber hinnata.

Paljude baltisaksa mälestustekstide hulgast leiab ka selliseid, milles Hitleri tegevus mõistetakse üheselt hukka. Arst Adolf Eberhardt (1886–1973) kirjutab:

“Samal ajal kui meie uskusime olevat saavutanud eesmärgi, mis lubas kindlust ja stabiilsust, tegutses Saksamaal üks mees, kes meie poolt vaevaga saavutatut purustas. Me ei teadnud veel, et Adolf Hitler oli isiklikult see tööriist, mis löi kogu meie senise elukorralduse põhjalikult uppi.”²⁵

Kokkuvõttes võib öelda, et arutlused nationaalsotsialismi ja Hitleri üle jäävad hilisemates tekstides vähemaks. Ootuspäraselt ei räägita enam “uutest ülesannetest” ega “kojusaabumisest” ning esiplaanile kerkib valu kodumaa kaotuse pärast.

Ümberasumine – šokk ja ettevalmistused

23.08.1939 kirjutasid Saksamaa välisminister von Ribbentrop ja Nõukogude Liidu välisminister Molotov alla mittekallaletungipaktile. Lisaks sellele jagati salajase lisaprotokolliga raames Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahele jäävad riigid omavahel huvisfäärideks.²⁶ 6. oktoobril andis Hitler oma riigipäevakõnes teada otsusest võtta ette “etnograafiliste suhete ümberkorral-

damine” Ida-Euroopas.²⁷ Kuigi baltisakslasi otseselt ei mainitud, käivitus järgnevatel päevadel ümberasumise praktiline korraldamine. Enamik baltisakslasi sai teate ümberasumise kohta pühapäeval, 8. oktoobril. Esmaspäeval ilmus ametlik teade ka päevalehtedes. Kuna augustis sõlmitud salakokkulepete sisu ei olnud rahvale teada, võib oletada, et valdavat enamikku baltisakslastest tabas uudis ümberasumisest suure šokina,²⁸ kuid hirmust kodumaa “bolševiseerimise” ees otsustas enamik baltisakslasi siiski lahkuda. Sakslased vabastati Eesti ja Läti kodakondsusest, neile vormistati Saksa kodakondsus ning nad võisid kaasa võtta neile kuuluva vallasvara. Kokku lahkus ümberasumise ja järelümberasumise käigus Eestist ja Lätist umbes 82 200²⁹ inimest.

Wilfried Schlaw on oma “Baltisaksa sotsiaalajaloos” (2000) ümberasunute koguarvu kommenteerides öelnud, et kokku lahkus 104,7% baltisakslastest. Selle matemaatilise ime tekkimine oli võimalik seetõttu, et ümberasumise (ja eriti järelümberasumise) käigus võeti kaasa ka palju eestlasi ja lätlasi, kes vormiliselt tehti sakslasteks. Schlaw peab paikapidavamaks arvaks 70 750 sakslast ehk 93,6% tollal Eestis ja Lätis elanud sakslastest.

On huvitav, et ümberasumise tegelikku põhjust – hirmu bolševike ees – on mõnedes tekstides küll mainitud, kuid seda ei ole eriti põhjalikult selgitatud ega argumenteeritud. Arvatavasti tundus see aspekt autoritele sedavõrd üheselt- ning iseenesestmõistetav, et sellel ei peetud vajalikuks pikemalt peatuda.³⁰ Võib oletada, et Nõukogude vägede võimaliku (ja ka tegelikult järgnenud) invasiooni

²⁴ Samas.

²⁵ A. Eberhardt [umbes 1970]. Opas Erzählungen. Erinnerungen von Dr. med. Adolf Eberhard 1886–1973. Überarbeitet von der Tochter Valentine von Krause 1994 in den USA. Carl-Schirren-Gesellschafti arhiiv, lk. 73.

²⁶ Ümberasumist puudutavat dokumentatsiooni vt. D. Loeber. Diktierte Option, 1974. Eesti keeles on ilmunud ülevaatlilik kirjeldus neil päevil toimunud sündmustest Sirje Kivimäelt: “Ümberasumise korraldus” – S. Kivimäe. *Umsiedlung* 60, lk. 51–76.

²⁷ A. Fr. v. Taube, E. Thomson, M. Garleff. Die Deutschbalten, lk. 90.

²⁸ Vrd. nt. Adolf Eberhardt: “Siiski tabas meid *Reich*’i ümberasumise plaan täiesti ootamatult.” (A. Eberhardt. Opas Erzählungen, lk. 73.); või Valentine von Krause: “Et meie päevad kodumaaal on loetud, seda ei osanud me ilmaski aimata.” (V. v. Krause. *Kleine Stadt am Rande der Welt*, lk. 60.)

²⁹ Vrd. W. Schlaw. Die Deutschbalten, lk. 23.

³⁰ Jürgen von Hehn toob oma käsitluses mitmeid näiteid mälestustekstidest, milles mainitakse hirmu bolševike ees. (Vrd. J. v. Hehn. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte, lk. 96–98.)

vähene käsitlemine on alateadlik jätk tollasele propagandaretoorikale, kus sellekohased viited samuti puudusid.

Tõelist põhjust, mille pärast enamik baltisakslasi oma kodumaalt lahkus – hirmu bolševike ees – ei tohtinud “saksa-vene sõpruse”, aga ka murelike eestlaste ja lätlaste pärast nimetada.³¹

Lugejale antakse siiski mõista, et ümberasumine ei olnud vaba valik ja kodumaale jäämine olnuks eluohtlik. Kuigi autorid on pannud oma mälestuskilud kirja hilisema vaateleja positsioonilt, tunduvad need tööpoolest väljendavat tollal valitsenud mentaliteeti, sest vastasel korral ei oleks nii suur hulk baltisakslasi *anno* 1939 otsustanud kodumaalt lahkumise kasuks. Siinsed sakslased teadsid, mida bolševike puhul võib karta – oldi ju alles kahekümne aasta eest üle elatud punase terrori laine. Seetõttu polnud neil Nõukogude Liidu suhtes mingeid illusioone.³² Nii taipasid ka end poliitikaga vähem kursis hoidvad sakslased olukorra saatuslikku tõsidust.³³

Ülalpool tsiteeritud Etienne Gahlnbäck kirjeldab oma tundeid pärast ümberasumiste kättesaamist:

“Käiku tuli terve hulk hirmujutte ning tulemuseks oli massisugestioon. Nagu kuulda oli, oli enamus oma otsuse – nagu toona väljenduti, “järgneda füüreri kutsele” – juba varsti teinud. Hakati aru saama, et kodumaale jäämine ei ole meie jaoks enam võimalik.”³⁴

Ka Margarete von Gersdorff toonitab oma “Mälestustes”, et valikut polnud, kodumaale jäämine oleks tähendanud “surma või Siberit”.³⁵ Camilla von Stackelberg (1895–1978)

ütleb sedasama: “Aga teist valikut meil polnud: kas hukkuda või maalt lahkuda, päästes sellega oma elu ja oma laste tulevik.”³⁶

Seda hetke, mil ümberasumisest teada saadi, on kirjeldatud väga paljudes autobiograafilistes tekstides. Saatuslik teade muutis autorite elu täielikult ja kujutas endast saabuva murdehetke ettekuulutust. Nii leiamegi mälestustes detailseid ülestähendusi, kus ja millises olukorras autorid ümberasumissõnumi said ning mida nad seejuures tundsid. Jutustamisvoolus tekib otsekuu paus ja lugejal lastakse osa saada kirjutaja hingestatud tagasivaatest muutuste alghetkele.

Riialane Heinrich Lienz (1898–1982) kirjutab:

“Nii vajutasin ma 7. oktoobri pärastlõunal oma ukse kellanupule, aimamata, missugune saatuslik sõnum mind selle taga ootab. Ja siiski olin ma neil päevil ja tundidel sügaval sisimas kummalisel kombel kõiksugusteks ootamusteks valmis. Meie sõber Alfred D. olevat helistanud, teatas mu naine erutatult, ta olevat midagi rääkinud äsja sõlmitud kokkuleppest Saksamaa ja Läti vahel, mille alusel asustatakse kogu saksa rahvusgrupp ümber Saksamaale. Kõik võis tõi olla, aga mitte see! [– – –] Istun veel hetke tugitoolis nagu uimas viibides, veel mantlis ja kübar peas, siis hüppan püsti: midagi peab tegema, teistega rääkima, vastuseid nõudma, eelkõige aga protestima, keelduma olemast etturiks tumedate ja kurjade jõudude poliitilises mängus. [– – –] Järgneval ööl said küllap vaid vähesed Riia elanikud magada. Hommikune ajaleht tõi viimase kinnituse.”³⁷

Selles lõigus vahetab autor, tõenäoliselt

³¹ A. Fr. v. Taube, E. Thomson, M. Garleff. Die Deutschbalten, lk. 90.

³² Samas.

³³ Nii näiteks läksid ümberasumise esimese laine kaasa ka täielikult assimileerunud saksa talupojad Sõmerpalu Heimtali kolooniast, kes Sirje Kivimäe andmetel kõnelesid Võru murdes. Vrd. S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus, lk. 72.

³⁴ E. Gahlnbäck. Aufzeichnungen aus meinem Leben und dem der Familie Gahlnbäck, lk. 8.

³⁵ Vrd. M. v. Gersdorff. Meine Lebenserinnerungen, lk. 60. Samuti Hermann Grußendorff (1881–1975): “Neil 1939. aasta oktoobripäevadel, mis täitsid vana hansalinna Riia ärevuse ja segadusega, ei olnud küsimus baltluse ja saksluse vastuolus. Küsimus oli eksistentsiaalne: kas valida kindlustunne Saksamaal või hukkimine bolševike vältimatul sissetungil.” (H. Grußendorff. Die letzten Jahre. Erinnerungen an Riga. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 13.)

³⁶ C. v. Stackelberg. Tuulde lennanud lehed, lk. 346.

³⁷ H. Lienz [umbes 1947]. Erlebnisse eines Deutschbalten bei der Umsiedlung 1939–1945. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 2.

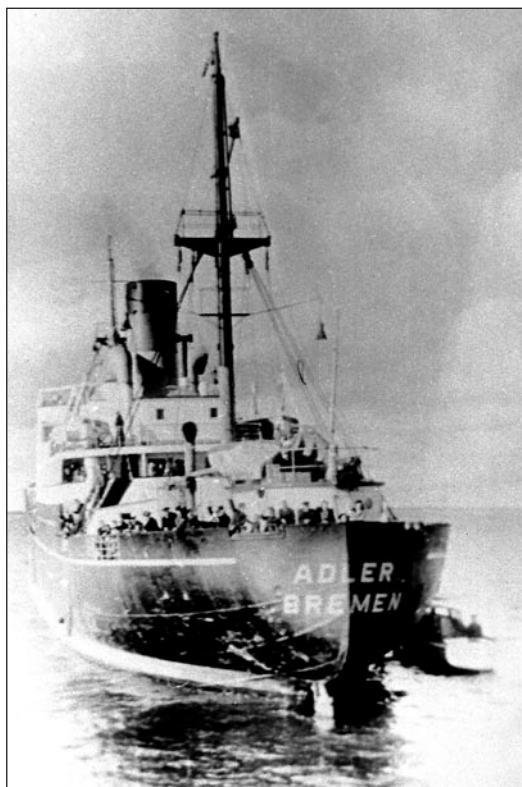
Saaremaalt ümberasunute vanadekodu Warthegaus. Fotod Saaremaa Muuseumi kogudest.

Aurik "Adler", millega lahkusid sakslased 1939. aastal. Lähivaade neljale mehele. Foto Saaremaa Muuseumi kogudest.

Parun Frank Korff vanakest laeva kandmas.
Foto Saaremaa Muuseumi kogudest.

alateadlikult, episoodi kirjeldamise käigus ajavormi – uudise kuulmise hetke emotsioonide kirjeldus on toodud olevikus. Selle võttega toonitab kirjutaja sündmuse tähtsust ja valulikkust. Lugeja tajub, et autorile on pilt iseendast, kuidas ta seal jahmunult istub, kogu eluks meelde jäänud. Viivuks saab mehest kõrvaltvaataja, kes näeb iseend sel eluhetkel ja kogeb taas minevikus läbi elatud.

Valentine von Krause mälestustes leiame järgmised read:

“Teade kukub kivina sisemusse, selle mõistmiseni on veel pikk tee. [– – –] Otsus vältida jälle bolševikest tulenevat ohtu ei tule minu perekonnas hoolimata rahvuslikest ja maailmavaatelistest implikatsioonidest raskelt. Nüüd järgneb närviline, keerukas lõpetamine, müümine, kinkimine, pakkimine, kohalejätmine, jumalagajätt. Isegi meenutades tundub see aeg uskumatu.”³⁸

Krause teksti lugedes on tunda, et autoril jääb toonase olukorra täielikumaks edasiandmiseks puudu energiast, et sel valusal ajal toimunud endale täie teravusega jälle teadvustada ja sõnadesse valada. Lühike lause, mis kogu ümberasumiseks tehtud ettevalmistusi hõlmab, on kantud minevikus läbi elatud meeleheitest.

Rakvere arst Adolf Eberhardt (1886–1973) kirjeldab oma mälestustes teda ümberasumise aegu vallanud tundeid ja mõtteid, rõhutades kõige mahajäetava hindamatut väärtust ja asendamatus:

“[– – –] mis nüüd järgnes? Kõik plaanid tuli maha matta, elatu ja kogetu unustada, rebida end lahti kõigest, mis armas. Inimestest ja asjadest, majast ja aiast, aastatepikkuse töö ja vaeva viljadest. Kõigest tuli loobuda ja tormata millessegi saladuslikku, teadmatusse, eluga taas algusest alustada... Kui tõene on vanasõna [inimene mõtleb ja jumal juhatab], kui väikesed ja tähtsusetud on meie soovid ja mured ja vaevad selle kõrgeima võimu ees, mis meie saatusi määrab.”³⁹

Agnes von Baranow (1877–1968) Lehtsest toob oma loos sisse üldisema perspektiivi ja kajastab toimunut kogu baltisaksa kogukonna vaatenurgast. Tä võrdleb kodumaalt lahkumist ema surmaga ja räägib üldistavalt tunnetest, mis baltisakslasi tema hinnangul valdasid. Seejuures kaasab ta oma kirjeldustesse ka ümberasumise praktilise korralduse aspekte:

“Tõepoolest, otsustav tund oli kätte jõudnud. See oli saabunud sedavõrd üleöö, et teated meie juurde maale veel kohe ei jõudnudki. Teade rahvarändest, mis pidi kohe algama. Mõttest teoni jõudmine oli raske. Keegi ei teadnud, kuidas sellist moodsa aja rahvarännet teostada. Tuli ette püüdlikkust ja ülipüüdlikkust. [– – –] mõnel kästi hädapärane kokku pakkida ja võimalikult kiiresti kodust lahkuda. Tallinnasse kohale jõudnuna võis ta siis aga näha, kuidas teised, informeeritumad, saatsid ära terveid mööblilaadungeid. Nii pidid paljud kõik maha jätma ja hindamatutest väärtustest loobuma. Voolas palju kibedaid pisaraid. Mitte niivõrd asjade pärast, mis kiirustades, isegi tormates tuli maha jätta, vaid eelkõige vana kodumaa pärast, millega pidime nüüd jumalaga jätma.”⁴⁰

Baranow mainib selles tekstilõigus üht ümberasumise tahku, mis põhjustas paljudele peredele lisamuresid. Nimelt, mitte kõiki sakslasi ei teavitatud ümberasumise läbiviimise korralduslikest üksikasjust õigeaegselt. Meinhard Bernsdorff kirjeldab sedasama probleemi sellise inimese vaatenurgast, kes oli ise aktiivselt ümberasumise korraldustöösse kaasatud. Ta oli ühe Liivimaa naabriabi ringkonna (*Nachbarschaft*)⁴¹ juht. Esimene Bernsdorffini jõudnud teade olevat olnud: “... umbes kolme päeva pärast peavad kõik läinud olema.”⁴² Kaasa tohtis iga inimene esialgsete korralduste kohaselt võtta vaid “ühe käekoti, ühe kohvri, ühe seljakoti ja ühe riidekompsu voodiriietega”⁴³. Paljud maapiirkondade elanikud olidki toiminud vastavalt esimestele korraldustele. Nii kirjutab näiteks Valentine von

³⁸ V. v. Krause. Kleine Stadt am Rande der Welt, lk. 61.

³⁹ A. Eberhardt. Opas Erzählungen, lk. 73.

⁴⁰ A. v. Baranow 1955. Im Kaleidoskop des Lebens. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 32.

⁴¹ “Juba algstaadiumis oli otsustatud äraminek korraldada piirkonniti. [– – –] Aluseks võeti baltisakslaste seas toimiv naabriabi süsteem (*Nachbarschaftshilfe*).” S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus, lk. 64.

⁴² M. Bernsdorff. Lebenserinnerungen, lk. 106.

⁴³ Samas.

Krause, et ettevalmistusaeg oli kaks päeva. Tema ja ta perekond elasid Rakveres. Krause rõhutab oma tekstis, et ta sai ümberasumisest teada 8. oktoobril ning kahe päeva pärast lahkus perekond oma kodust.⁴⁴ Esimeste päevade segaduste tõttu tuli Krause perekond nagu ka paljud teisedki maapiirkondadest ja väikelinnadest pärit sakslased oma kodust ära vaid kõige hädavajalikuma pagasiga. Sadamalinna jõe jõudnuina pidid nad veel pikki nädalaid ootama ja pealt vaatama, kuidas teistel võimaldati oma majapidamiskraami, mööblit ja loomi ära saata.⁴⁵ Sellist ebavõrdsust oli sel niigi valusal saatusehetkel raske taluda.

Tuleviku küsimus

Pärast seda, kui ümberasumine oli toimunud, jäi baltisakslasi vaevama üks küsimus – kuidas oleks nende elu Baltikumis edasi läinud, kui ümberasumist ega Teist maailmasõda poleks aset leidnud. Paljudes tekstides käsitletakse baltisakslaste äraminekueelset olukorda Eestis ja Lätis ning rõhutatakse üksmeelselt selle perspektiivtust. Selline vaatenurk esineb iseäranis hiljem kirjutatud tekstides, vahetult pärast ümberasumist kirja pandud mälestustes kohtab seda vähem. On mõistetav, et oma argumentides selle kohta, kui halvad oleksid

olnud baltisakslaste tulevikuväljavaated Eestis ja Lätis, toetuvad autorid baltisakslastele osaks saanud mõisamaade võõrandamisele ja noorte rahvusriikide tekkega kaasnenud ühiskondliku prestiiži vähenemisele. Juhtiva kõrgkihi rollist ilma jäämine tekitas viha- ja kibestumistunde, seda andestada ja unustada polnud võimalik.

Tallinnast pärit jurist Siegfried von Bremen (1886–1979) kirjutab sel teemal järgmist:

“Eesti iseseisvuse aastad olid meie jaoks võitluse ja rünnakute tõrjumise aeg. Meie tähtsus ja mõju riigi poliitikas oli äärmiselt väike. Majanduslikult oli meil mõisate võõrandamisega selgroog murtud; tööstuse ja pankade vastu suunatud aktsioonide abil nõrgestati meie majanduslikku positsiooni veelgi. Lisaks sellele toimus ajakirjanduses pidev meievastane kihutustöö; ikka ja jälle rõhutati 700 aastat kestnud eestlaste rõhumist [– – –].”⁴⁶

Autor tunnustab kultuurautonoomia võimaldamist baltisakslastele, võtab aga eestlaste ja sakslaste vahelised suhted kokku järgmiselt: “Sellistel asjaoludel jäid meie ja eestlaste vahelised suhted kuni lõpuni pingestatuks. [– – –] ma ei usu, et me oleksime pikas perspektiivis suutnud vähemusrahvusena püsima jääda, vähemalt mitte meie jaoks harjumuspärasel kultuuritasemel.”⁴⁷

Kirjelduse samal perioodil Lätis aset leid-

⁴⁴ V. v. Krause. *Kleine Stadt am Rande der Welt*, lk. 61.

⁴⁵ Olgu täienduseks toodud veel mõned nopped tekstidest:

Karola von Hoyningen gen. Huene kirjutab: “Algul öeldi, et kaasa võib võtta vaid kõige vajalikumad ja väärtuslikumad asjad. Kuna aga läbirääkimised Läti riigiga keetsid veel nädalaid ja Saksamaalt tuli aina rohkem laevu, et asju ära viia, pakkisime ka meie oma ilusa mahagonmööbli headesse kindlatesse kastidesse. Lõpuks jäime täiesti tühja majja. Magasime põrandal vanadel madratsitel ja istusime logisevatel kõõgitaburettidel ning ootasime oma minekut.” (K. v. Hoyningen-Huene. 1980. *Mein Leben, für meine Kinder aufgeschrieben*. Carl Schirreni Ühingu arhiiv, lk. 56.)

Meinhard Bernsdorff: “Nüüd algas suur pakkimine. Riided, pesu, serviisid, lauahõbe. Raamatud jäid maha, kuna valiku tegemiseks ei olnud aega. Kiiresti löödi kokku kastid, et sisse pakkida mööbel mõne toa sisutamiseks; ka pianino sai kaasa võetud.” (M. Bernsdorff. *Lebenserinnerungen*, lk. 342.)

Camilla von Stackelberg: “Esialgul muutusid korraldused pidevalt. Eriti mis puutus pagasisse, selles osas tuli korraldust muudetud ettekirjutusi: teatud osa võis kohe kaasa võtta, muu pidi omaette transpordilaevadega järele toodama. Vahetpidamatult tuli kohvleid ümber pakkida.” (C. v. Stackelberg. *Tuulde lennanud lehed*, lk. 347.)

Vrd. ka S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus, lk. 51–76. Mitmed tekstid Bosse kogumikus sisaldavad samuti viiteid ümberasumise korralduslikele küljele.

⁴⁶ S. v. Bremen. *Erinnerungen*. – H. v. Wistinghausen. *Zwischen Reval und St. Petersburg*, lk. 250. Siinkohal tuleb aga märkida, et autori poolt kirjeldatud baltisakslaste kehv olukord oli siiski suhteline. Täube jt. andmeid olid Lätis saksa rahvusest kodanikud maksnud laekunud tulumaksusummadest 20%, kuigi nad moodustasid rahvastiku üldarvust kuni 3,2%. Eestis moodustasid sakslased rahvastikust ainult 1,6%, neile kuulus aga mitte vähem kui 20% kogu rahva varast. (Vrd. A. Fr. v. Täube, E. Thomson, M. Garleff. *Die Deutschbalten*, lk. 90.)

⁴⁷ S. v. Bremen. *Erinnerungen*. – H. v. Wistinghausen. *Zwischen Reval und St. Petersburg*, lk. 251.

nud arengute kohta leiame Bernsdorffi tekstist:

“Aina teravamalt püstitus küsimus, kas meie laste jaoks on [siin] üldse tulevikku. [– – –] Ei saanud ju mööda vaadata sellest, et me olime viimasel ajal aina autoritaarsemalt juhitud Läti riigis tupikusse aetud: nn. intelligentielukutsetele olid pandud piirangud ning kinnisvara omandamine – olgu see siis maja linnas või imeväike talu – oli võimatuks tehtud.”⁴⁸

Autor käsitleb ümberasumist küll kui draamaatilist murrangut, rõhutab aga, et sakslaste elu Baltikumis oli jõudnud tol ajahetkel väljapaasutusse seisu.

Tsiteeritud autorite mõttekäik, milles kodumaalt lahkumist seostatakse baltisaksluse püsijäämisega, osutus tegelikkuses aga utopiaks. Lootus leida oma lastele parem paik kasvamiseks ja arenemiseks oli muidugi mõistetav, kuid kogu baltisaksa väärtuste- ja elukeskkonna transportimine ja ümberistutamine teise, paremasse kohta oli idee, mille täitumine ei saanudki õnnestuda. Pigem võiks ehk öelda, et ülalviidatud tekstikatked annavad tunnistust sügavast solvumistundest. Elu perspektiivtuse rõhutamine Balti kodumaal andis oma kogukonna jaoks hindamatu olemisviisi ja ümbruse kaotanud autoritele psühholoogilist tuge, et leppida tekkinud olukorraga.

Jumalagajätt

Baltisakslaste lahkumine Eestist ja Lätist toimus võimsatel ja kaunitel laevadel. Kirjeldus sakslastest, kes laeval seistes jälgivad armastatud kodulinnade siluettide aeglast ühtlustumist silmapiiriga, on motiiv, mida võib seda aega hiljem kajastavates mälestustekstides ikka ja jälle kohata. Jumalagajätt oli baltisakslaste mällu sööbinud kui kõiki meeli haarav ja igavesti meelde jääv sündmus. Sündmusele tagantjärele omistatav sügava kurbuse aura on sedavõrd valdav, et paratamatult üllatab hilisemat vaatlejat ümberasujate pildidel nae-

ratavate ja lehvivate inimeste nägemine või kaasaegsete tekstides sellise tekstilõigu leidmine nagu: “Tekil on jääkülml ja ma lähen alla laste juurde. Ja ma ei tea, mida ma viimast korda kodumaad vaadates nägin.”⁴⁹ Tundub tõenäoline, et ülevaks stiliseeritud traagiline lahkumine on teataval määral hoopis hilisema kollektiivse minevikupildi produkt.

Autobiograafiline kirjutamine on alati oma loo meenutamise ja oma minapildi loomise segu. Alles kirjutades saab eraldada hetke tähtsust ja saatuslikkust puhtalt väsimustundest, närvilisusest, laste ülierutatud olekust, külmast, tuulest ja kohvritega toimetamisest. Ülev jääb ja argine vaob unustusse, keerukast *eluloost* vormitakse narratiiv, millel on algus, areng ja lõpp. Ja lõpp peab olema väärikas.

Illustreerimaks kirjeldatud hoiakuid, olgu alljärgnevalt ära toodud mõned näited tekstidest. Alustame Margarete von Gersdorffiga:

“Kui me laeval olime, kõlas esmalt Läti hümn, siis *Deutschlandlied*, ja hiigelsuur laev hakkas liikuma. Ma olin nii kohmetu, olemata ühekski tundeks võimeline, ja vaatasin vaid unistavalt meie armsate kirikute torne, kuni nad kõik aeglaselt minu vaateväljast kadusid. See oli minu jumalagajätt kodumaaga.”⁵⁰

Selles lõigus kasutatud väljendid *hiigelsuur laev, kohmetu, olemata ühekski tundeks võimeline, unistav* rõhutavad kirjeldatud hetke olulisust autori jaoks. Hilisema vaatleja positsioonilt lisandub veel teadmine, et tegemist oli ühe maailma allakäiguga, ühe ajaarvamise lõpuga.

Meinhard Bernsdorffi loodud pilt on sarnane eelpool tsiteerituga:

“Viimases õhtupunas nägime oma armastatud linna, vanu kirikuid, lossi ikka väiksemaks ja väiksemaks muutumas. Meie, vanemate inimeste jaoks, kes kodumaal olid seisnud keset elu ja tööd, oli see vaatepilt unustamatu, vapustav, tõsine kogemus!”⁵¹

Ümberasujate emotsioone neil hetkedel kirjeldab ka Camilla von Stackelberg:

⁴⁸ M. Bernsdorff. *Lebenserinnerungen*, lk. 102.

⁴⁹ E. Staël von Holstein 1942. *Aufbruch in Treyden*. – H. Bosse. *Der Führer ruft*, lk. 24.

⁵⁰ M. v. Gersdorff. *Meine Lebenserinnerungen*, lk. 62. Vrd. ka G. Adolphi. *Erinnerungen*. Herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von Adolphi, Renate. *Erinnerungen meiner Mutter*. Gertrud Adolphi, geb. Blumenbach. Eigenverlag, Norderstedt, 2004, lk. 181.

⁵¹ M. Bernsdorff. *Lebenserinnerungen*, lk. 114.

“Ütle mata nukker ja saatusele alistunud õhkkond valitses sellel viimasel Baltimaade pinnal viibimise tunnil, ent samal ajal ka imetlusväärne vaoshoitus ja meelegendus kõigi inimeste juures, kes lahkusid oma maalt, minnes vastu täiesti ebakindlale tulevikule. Ma ei kuulnud ainsatki kaebust. Keegi ei kaotanud enesevalitsemist.”⁵²

Kanadasse välja rännanud Stella Faure (s. 1912) kirjeldab oma mälestustes samuti hetke, mil ta seisis laevatekil ja vaatas kodumaa poole tagasi. Autor kasutab väljendit “uks sulgus”, et rõhutada ümberasumisega tema ellu tulnud muudatuste pöördumatust:

“Seisin reelingu ääres. Mu käed klammerdusid külma puidu külge. Tallinna tuled jäid aina väiksemaks. [– – –] Tundsin end täiesti üksinda. Uks selle juurde, mis mulle minu kahekümne kaheksa aastase elu jooksul oli olnud kallis ja väärtuslik, sulgus igaveseks. [– – –] Mu põsed olid märjad. Ma ei tea enam, kas pisaraist või õhu niiskuse tõttu. Uks sulgus igaveseks. Sestsaadik ei ole ma Balti riikides käinud, ka mitte turistina, kui see võimalikuks sai.”⁵³

Stella Faure teksti puhul süvendab lõpetamise tunnet autori soovimatus Baltikumi ka hiljem külastada. Raske kohanemine ja uue elu rajamine võõrsil seljataga, ei taha naine enam oma lapse- ja noorepõlvepaiku näha. Selle hoiaku taga võib olla teadmine, et baltisakslaste kadunud maailma pole ka muutunud kujul enam olemas. On vaid hooned, surnuaiad, mõned maastikud – otsekui kulisid kunagi mängitud näidendile. Otsust mitte tahta näha Eestit muutunud kujul – kusjuures autor võis täiesti kindel olla, et kodumaal toimunud muutused talle ei meeldi – võib käsitleda ka kui alateadlikku soovi end kaitsta vanade valusate mälestuste eest. Distantse kodumaast ja teadmine, et toimunu on pöördu-

matu, olid ümberasumisele järgnenud aastail loonud eelduse selleks, et pöörata pilk ainult tulevikku ning võõrsil endale ja oma lastele uus elu üles ehitada. Läbielatud trauma oli saanud üheks osaks oma elu loost, see oli läbi tunnetatud ja osa minevikust, kuid noorepõlvemaailma nägemine muutunud kujul oleks võinud põhjustada uusi üleelamisi. Seepärast oli Faure ja mitmete teiste baltisakslaste jaoks lihtsam ja ennast säästvam valik jätta endine kodumaa külastamata, muutunud lapsepõlvepaigad vaatamata ja võõraks jäänud inimesed nägemata.

Lõpetuseks

Ümberasumine ehk lahkumine kodumaalt on paljudes baltisaksa mälestustekstides viimane kirjeldatud sündmus. Järgnesid küll ka rohkem või vähem ühise kogukonnana veedetud aastad Poola läänealadel, nn. Warthegaus, kuid hilisemates meenutustes kirjeldatakse seda perioodi harvem – võimalik, et natsionaalsotsialistliku tausta tõttu. Pärast Teise maailmasõja lõppu pillutati baltisakslased üle kogu Saksamaa, aga ka mujale maailma laiali. Baltisakslaste mina- ja meie-pildis oli ja on aga Baltikumis veedetud eluetapp nende identiteedi keskmeks. Ümberasumine, sündmus, mis selles osalejate jaoks jagas vaheda noana eilse ja homse erinevatesse maailmadesse, on kõigi baltisaksa elulugude – nii paberile pandute kui ka tuhandete mitte tekstiks saanute – dramaatiline pöördepunkt.

Käesolev artikkel valmis Eesti Teadusfondi toel,

Maris Saagpakk

(1973)

Lõpetanud Tallinna Pedagoogikaülikooli 1998. a. Kaitsnud samas 2001 magistriraadi I maailmasõja kajastamisest baltisaksa kirjanduses ning 2007. a. Tallinna Ülikoolis doktorikraadi baltisaksa autobiograafiatest 20. sajandil. Töötab Tallinna Ülikooli saksa keele õppetooli lektorina.

⁵² C. v. Stackelberg. Tuulde lennanud lehed, lk. 350.

⁵³ S. Faure. I Made My Home in Canada. Käsikiri perekonna valduses, lk. 42. Vrd. ka Stella Thomson (1899-?): “Kui laev pöörab ja majesteetlikult jõesuudme poole tüürib, vaatame me tagasi oma väiksele, rahulikule linnale.” (S. Thomson. Erinnerungen an mein erstes Leben. – H. v. Wistinghausen. Zwischen Reval und St. Petersburg, lk. 359.)